

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

۲۳۷۱۱

۱۳۸۱ / ۶ / ۲۰

دانشگاه شهید بهشتی شیراز

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

بخش ادبیات فارسی

پایان نامه برای تکمیل دوره کارشناسی ارشد

زبان و ادبیات فارسی

موضوع: صوریانی جهانگشا

مؤلف: احمد آریایی نسب

استاد راهنما: محمد صادق بصیری

استاد مشاور: ناصر محسنی نیا

دیماه ۱۳۸۰

ب
۱۳۷۱

بسمه تعالی

این پایان نامه

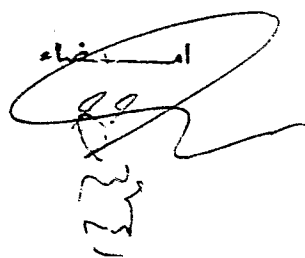
به عنوان یکی از شرایط احراز درجه کارشناسی ارشد

به

بخش زبان و ادبیات فارسی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان

تسلیم شده است و هیچ گونه مدرکی به عنوان فراغت از تحصیل دوره مزبور شناخته نمی شود.

امضاء

نام و نام خانوادگی

احمد کریمی

دانشجو:

دکتر محمدصادق بصیری

استاد راهنما:

دکتر ناصر محسنی نیا

استاد مشاور:

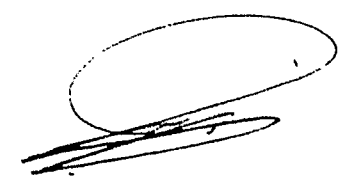
دکتر محمد رضا صرغی

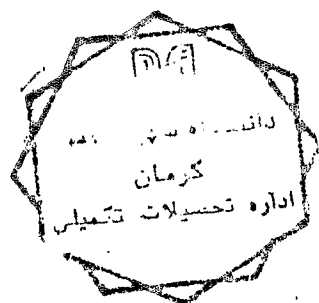
دور ۱:

دکتر محمود مدبری

دور ۲:

دور ۳:

حق چاپ محفوظ و مخصوص به مولف است

(ج)

تقدیم به :

- ۱- تمام معلمان عزیزم از اول دبستان تا پایان دبیرستان و اساتید گرانقدرم در گروه ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد و دانشگاه شهید باهنر کرمان .
- ۲- پدر و مادر مهربانم که دعاهای شبانه روزیشان همیشه بدرقه راهم بوده است
- ۳- همسر گرامی ام که در طول دوره تحصیل با تحمل بار مسئولیت خانواده فراغ بال اینجانب را فراهم نمودند .
- ۴- دو فرزندم (آرش و علیرضا) که بدون اینکه خم به ابرو آورند رنج دوری را تحمل کرده ، تا بدون دغدغه به تحصیل پردازم .

به نام خدا

«سِرْ لَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقَةُ لَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقُ»

تشکر و قدردانی

سپاس خداوند زمین و زمان را، سپاسی که بوی عطر و عنبر آن دماغ آسمان و زمین را بهره‌مند سازد؛ خداوندی که هم خالق انسان و هم معلم او بود و به او قدرت بیان بخشید؛ «خلق الانسان و علمه البيان».

خداوندی که حقیقت و مجاز را آفرید و خیال و وهم را پایه صورتهای زبانی و بیانی قرار داد، و همو که قلم را صندوقچه‌ای ساخت که بوی خوش استعاره و کنایه و مجاز و دیگر صنایع ظریفه بلاغی از آن متساعد گردد و با انفاس عطاء ملک و بیهقی، فردوسی و سعدی و حافظ و مولوی... در آمیزد، سپس آنان را از دو خیابان فصاحت و بلاغت گذرداد، و در کوچه‌های زیبای بیان و صور بیانی چرخاند؛ که ما هم اکنون از بوی خوش باقی مانده از عطر کلام آنان استشمام می‌کنیم. و سلام بر بهترین سلاله بشریت و خلاصه‌ای عالم هستی، آنکه جهان وامدار خلقت اوست «لولاک لما خلقت الافلاک» و بر دوازده درگرنه‌های دریای امامت و خلافت. و درود بر استادان گرانقدرم که با راهنمایی‌های مشفقانه خود، اسباب تهیه و گردآوری این پایان نامه را فراهم نمودند.

اعتراف می‌کنم، که در تدوین این وجیزه همچون طفلی نوپا بودم، که قدم از قدم نمی‌توانستم بردارم. اما در طول دوره کارشناسی ارشد، الطاف و ارشادهای دلسوزانه و استادانه اساتید بزرگوارم، آقایان: دکتر بصیری، دکتر محسنی نیا، دکتر مدبری، دکتر صرفی، دکتر طالبیان، دکتر امیری خراسانی، دکتر برومند سعید، دکتر نژاد سلیم، دکتر کرانی و آقای معین زاده، مرا دستگیری کرد، تا توانستم آن را بدین صورت به پایان برسانم. بنابراین از همه این عزیزان تشکر و قدردانی می‌کنم، به ویژه آقای دکتر بصیری که خط خط این پایان نامه با مشورت و راهمایی ایشان نوشته شده و اگر حسنی در آن وجود دارد، نتیجه زحمات ایشان می‌باشد.

آریایی

باسمه تعالی

چکیده:

این پایان نامه در بردارنده‌ی اطلاعات و مطالبی در موضوعات ذیل می‌باشد:

- مقدمه به شناخت مختصری از جهانگشای جوینی و اینکه در بین کتب تاریخی همزمان چه جایگاهی دارد و سبک نویسندگی مولفش، عظاملک جوینی چیست، پرداخته است.
- فصل اول درباره‌ی معانی و بیان و ابداع و سیر تحول آن است و تأثیری که از قرآن کریم در تکوین این علم، حاصل شده است؛ مطالبی به طور فشرده بیان گردیده و میدان دار آن نیز عبدالقاهر جرجانی معرفی شده است.
- در فصل دوم، درباره‌ی تعاریف بیان و نظریات صاحب نظران متقدم و متأخر و انواع صورتهای بیانی در بیان سنتی و از دید محققین متأخر به اجمال سخن رفته است.
- در فصل سوم، مباحثی پیرامون تشبیه و تشبیهات تاریخ جهانگشا و انواع آن به اعتبارات مختلف مطرح شده است. که تعداد تشبیهات استخراج شده ۴۰۰ مورد می‌باشد و بسامد انواع آن در نمودار آماری فصل هفتم این پایان نامه درج شده است.
- فصل چهارم، شامل مباحثی درباره‌ی استعاره و انواع آن به اعتبارات گوناگون در تاریخ جهانگشا است، و تعداد استعارات استخراج شده ۵۲۸ مورد می‌باشد، و بسامد انواع آن در نمودار آماری فصل هفتم درج گردیده است.
- در فصل پنجم، مباحثی پیرامون مجاز و انواع آن در تاریخ جهانگشا به تفکیک علاقه‌های مختلف عنوان شده است و تعداد مجازهای استخراج شده ۱۲۶ مورد می‌باشد و بسامد انواع آن در نمودار آماری فصل هفتم درج شده است.
- فصل ششم، شامل مباحثی پیرامون کنایه و انواع آن به اعتبارات مختلف در جهانگشا جوینی است و تعداد کنایات استخراج شده است ۵۶۱ مورد می‌باشد، و بسامد انواع آن در نمودار آماری فصل هفتم درج گردیده است.
- فصل هفتم، در بردارنده‌ی نمودارهای آماری و نتایج حاصله می‌باشد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۲	شخصیت مؤلف
۲	تاریخ جهانگشا
۳	نگاهی به ویژگیهای سبکی تاریخ جهانگشا
۵	صور بیانی از دیدگاه صاحب‌نظران
۶	سؤالات تحقیق
۶	فرضیات
۶	منابع تحقیق
۷	شیوه و ابزار تحقیق
۹	فصل‌های پایان نامه
۱۰	توضیحات و منابع و مأخذ مقدمه
۱۱	فصل اول: معانی و بیان و سیر تحول و ابداع آن
۱۲	۱-۱- معانی و بیان و سیر تحول و ابداع آن
۱۳	۱-۲- معانی و بیان قبل از عبدالقاهر
۱۴	۱-۳- اولین مؤسس دو علم معانی و بیان
۱۵	۱-۴- معانی و بیان از نیمه قرن پنجم تا آغاز قرن هفتم
۱۶	۱-۵- وضعیت علوم بلاغی از اوایل قرن هفتم تا پایان قرن هشتم
۱۷	۱-۶- تألیفات فارسی این دوره (قرن ۷-۸)
۱۷	۱-۷- سرنوشت علوم بلاغی در قرون نهم و دهم
۱۸	فهرست منابع و مأخذ و توضیحات
۱۹	فصل دوم: تعاریف و کلیات علم بیان
۲۰	۲-۱- علم بیان در فرهنگها و از زبان صاحب‌نظران
۲۱	۲-۲- مقاصد علم بیان
۲۵	توضیحات و منابع و مأخذ

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲۶	فصل سوم: تشبیه
۲۷	۳-۱- تعریف تشبیه
۲۹	۳-۲- ارکان تشبیه
۲۹	۳-۳- تقسیمات گوناگون تشبیه
۳۰	۳-۳-۱- در طرفین تشبیه
۳۱	۳-۳-۲- در وجه شبه
۳۴	۳-۳-۳- در اادات و انواع تشبیه بر اساس آن
۳۵	۳-۳-۴- در غرض از تشبیه
۴۰	۳-۴- اقسام تشبیه به اعتبار طرفین از جهات مختلفه
۴۰	۳-۴-۱- اقسام تشبیه به اعتبار طرفین (از جهت مفرد، مرکب و مقید، غیر مقید بودن)
۴۳	۳-۴-۲- تقسیم تشبیه به اعتبار وحدت و تعدد طرفین
۴۵	۳-۵- اقسام تشبیه به اعتبار وجه
۴۵	۳-۵-۱- تشبیه یا تمثیل است یا غیر تمثیل
۴۶	۳-۵-۲- بر اساس آمدن و نیامدن وجه شبه
۴۶	۳-۵-۳- تشبیه به اعتبار ابتدال و غرابت وجه شبه
۴۹	۳-۶- تشبیه وهمی و خیالی
۵۰	۳-۷- تشبیه مقلوب یا معکوس
۵۱	۳-۸- معادل فارسی سره و ازگان مربوط به تشبیه
۵۲	۳-۹- تشبیه‌های جهانگشا (جلد اول)
۱۱۱	۳-۱۰- تشبیه یا استعاره (هم تشبیه، هم استعاره)
۱۱۹	منابع و مأخذ و توضیحات فصل سوم
۱۲۲	فصل چهارم: استعاره

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۲۳	۴-۱- استعاره در لغت نامه ی دهخدا
۱۲۳	۴-۲- استعاره بر اساس نظریات و دیدگاههای صاحب نظران و علمای ادب و بلاغت
۱۲۷	۴-۳- ارکان استعاره
۱۲۸	۴-۴- انواع استعاره
۱۲۹	۴-۵- استعاره مصرحه به اعتبارات مختلف
۱۲۹	۴-۵-۱- استعاره به اعتبار طرفین (مستعار منه و مستعار له)
۱۳۰	۴-۵-۲- استعاره به اعتبار جامع
۱۳۲	۴-۵-۳- استعاره به اعتبار طرفین و جامع
۱۳۳	۴-۵-۴- استعاره به اعتبار مستعار
۱۳۴	۴-۵-۵- تقسیم استعاره به اعتبار اقتران طرفین به ملایمات و عدم آن
۱۳۶	۴-۶- استعاره مکنیه
۱۳۸	۴-۷- معادل فارسی سره اصطلاحات بخش استعاره بر اساس بیان کزازی
۱۳۹	۴-۸- استعارات جلد اول جهانگشای جوینی
۱۹۲	توضیحات و منابع و مآخذ
۱۹۴	فصل پنجم: مجاز
۱۹۵	۵-۱- مجاز در لغت نامه ی دهخدا
۱۹۵	۵-۲- مجاز در آثار علما و صاحب نظران
۱۹۸	۵-۳- قرینه و علاقه
۱۹۸	۵-۳-۱- قرینه
۱۹۹	۵-۳-۲- علاقه
۲۰۰	۵-۴- انواع علاقه

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۲۰۶	۵-۵- معادل فارسی سره بعضی واژگان بخش مجاز بر اساس کتاب بیان کزازی
۲۰۷	۵-۶- مجازهای جلد اول جهانگشا
۲۲۰	توضیحات منابع و مأخذ
۲۲۲	فصل ششم: کنایه
۲۲۳	۶-۱- کنایه در لغت نامه ی دهخدا
۲۲۴	۶-۲- سخنی در باب کنایه
۲۲۴	۶-۳- کنایه در آثار صاحب نظران
۲۲۷	۶-۴- اقسام کنایه به اعتبار اجزا و وسائط
۲۲۸	۶-۴-۱- اینک تقسیم کنایه به اعتبار مکنی عنه
۲۳۰	۶-۴-۲- انواع کنایه به اعتبار وسائط و وضوح و خفی
۲۳۴	۶-۵- معادل فارسی بعضی واژگان کنایه بر اساس کتاب بیان کزازی
۲۳۵	۶-۶- کنایات جلد اول جهاننگای جوینی
۲۹۷	منابع و مأخذ و توضیحات
۲۹۸	فصل هفتم: نمودارهای آماری، تحلیل یافته ها، نتیجه گیری
۳۰۰	۷-۱- نمودارهای آماری تشبیه
۳۰۳	۷-۲- تحلیل نمودارهای تشبیه
۳۰۵	۷-۳- نمودارهای استعاره
۳۰۷	۷-۴- تحلیل نمودارهای استعاره
۳۰۸	۷-۵- نمودار مجاز به اعتبار علاقه های گوناگون
۳۰۹	۷-۶- تحلیل نمودار مجاز به اعتبار علاقه های گوناگون
۳۱۰	۷-۷- نمودارهای کنایه
۳۱۱	۷-۸- تحلیل نمودارهای کنایه
۳۱۲	۷-۹- نمودار صور بیانی
۳۱۳	۷-۱۰- تحلیل نمودار صور بیانی
۳۱۴	فهرست منابع و مأخذ

مقدمه

بسمه تعالی

شخصیت مولف

علاءالدین عطا ملک بن بهاءالدین محمد بن محمد الجوینی از خانواده صاحب دیوانیان قدیم (دولت سلجوق و خوارزمشاهییه و مغول) بوده، که نسبت وی به فضل بن ربیع حاجب خلفای عباسی می‌رسد. می‌توان گفت، تمام خانواده‌ی او دبیر بوده و این حرفه در خونشان جاری بوده است. وی در سال ۶۲۳ متولد شد و آثاری از خود باقی گذاشت که مایه جاودانگی نام وی گردید، از جمله: تاریخ جهانگشای جوینی، رساله تسلیة الاخوان و رساله‌ای که متمم رساله تسلیة الاخوان بود، ولی نامش معلوم نیست^۱

تاریخ جهانگشا

یکی از آثار عطا ملک کتاب شهیر تاریخ اوست که از همان زمان تألیف مشهور شد و علت شهرت آن را این‌گونه نوشته‌اند: ۱- تاریخ مغول و خوارزمشاهیان و اسماعیلیه بود. ۲- تالیفی دیگر در این موضوعات نبود. ۳- وقایع را خود مولف بعینه دیده یا بلاواسطه از ثقات شنیده. ۴- کتابخانه مشهور الموت به فرمان هولاکو که منبع خوبی برای اسماعیلیه بود، کاملاً در اختیار عطا ملک قرار گرفت که تاریخ اسماعیلیه را از آن استخراج کرده است.^۲

عطا ملک خود در این باره می‌نویسد: «مع هذا چون بچند نوبت دیار ماوراءالنهر و ترکستان تا سرحد ما چین و اقصی چین که مقر سریر مملکت و اروغ و اسباط چنگیزخان است و واسطه عقد ملک ایشان، مطالعت افتاد بعضی احوال معاینه رفت و از معتبران و مقبول قولان، وقایع گذشته را استماع افتاد.^۳» اگر نثر و نثر نویسی را رشته کوهی با قلل فراوان بخوانیم، که فقط پنج و شش قله‌ی آن، از بقیه بلندتر است و سر به اوج آسمان سوده‌اند، بی شک جهانگشا یکی از آنهاست که در سه جلد بدین شرح نوشته شده است:

جلد اول: بعد از دیباچه طویل تاریخ چنگیزخان و اعقاب او تا کیوک خان.

جلد دوم: تاریخ خوارزمشاهیه و وقایع و احوال این طبقه و فصلی در تاریخ ملوک ترک موسوم به ملوک قراختای و گورخانیه.

جلد سوم: وقایع تاجگذاری و جشن جلوس منکوقا آن بی تولی بی چنگیز و بعضی وقایع اول سلطنت او؛ بعد شرح حرکت هولاکو به ایران و قلع و قمع اسماعیلیه و مذهب این طایفه و انقراض ایشان بدست هولاکو^۴.

تألیف این کتاب در سالهای ۶۵۰ یا ۶۵۱ شروع شده است.^۵ دهخدا می نویسد:

«عظاملک این تاریخ را در سال ۶۵۵ هـ ق یعنی مقارن تاریخ فتح قلاع اسماعیلیه بدست هولاکو بانجام رسانید.^۶»

پس از این اثر ارزشمند شش اثر دیگر پدید آمد، بدین شرح: ۱- جامع التواریخ رشیدالدین فضل ... ۲- تجزیه الامصار و تزجیه الاعصار (تاریخ و صاف) تألیف عبدا... بن فضل شیرازی ۳- تاریخ گزیده حمدا... مستوفی ۴- ظفرنامه حمدا... مستوفی ۵- نظام التواریخ بیضاوی ۶- مجمع الانساب شبانکاره و چند اثر دیگر.

این گستردگی در امر تاریخ و تاریخ نویسی نشانگر آن است، که مغولان به تاریخ و ثبت اعمال و رفتار خود علاقمند بوده و به آن اهمیت زیادی می داده اند.

از بین آثار فوق یقیناً سه اثر اول از ارزش و اهمیت والاتری برخوردار است، که جهانگشا به دلایلی که گذشت و از طرف دیگر، خود مولف حدود ۱۵ سال دبیر امیر ارغون و ۲۴ سال حاکم و نماینده‌ی مغولان بر عراق عرب بود؛ چند پله بالاتر از دو اثر دیگر قرار می گیرد.

نگاهی به ویژگی‌های سبکی تاریخ جهانگشا

از نظر دستوری این کتاب ویژگیهای خاص خود را دارد که شاید در کتب دیگر، نمونه آنها را نتوان یافت، فقط چند مورد به شرح ذیل می آید:

برای اسم‌های تکره که بعد از «هر» قرار گرفته اند؛ فعل جمع آورده.

«هر امیر استکثار اطلاق موجب را به نام گویند، چندین مرد دارم.» (ج ۱، ص ۳۴، س ۱)

و از ویژگیهای شخصی عطا ملک که بر تاریخش اثر گذاشته عبارتند از:

* بر اشعار عربی و فارسی و احادیث قرآنی مسلط بوده.

* وجود فراوان واژگان ترکی و مغولی، که نشانگر تسلط مولف بر این دو زبان است

* گاه در گفته‌های وی تناقضاتی دیده می‌شود، که از کجا سرچشمه گرفته؟ نمیدانم. ولی یقیناً دلایلی

موجه داشته و دارد. مثال

«بعد از آن عازم شناس گشتند، غلبه جنود شناس رونود و اوباش بود، ایشان در جنگ و مقاتلت

مبالغت نمودند و از ایشان بیشتری شهید شدند.»

می‌بینیم که در آغاز گفته: «رونود و اوباش» و در پایان جمله نوشته: «شهید شدند» که بین بخش اول و

بخش دوم سخن، تناقض دیده می‌شود.

در این کتاب گرانقدر ادبی تمام صنایع بدیعی و بلاغی موج می‌زند از جمله:

جناس و سجع، پارادکس، تضاد، تناقض، مجاز، کنایه، استعاره و تشبیه،...

به گونه‌ای که می‌توان گفت سبک خاص خود را دارد.

مثلاً از انواع ادات تشبیه (وار، وش، یون، رنگ، فام، حکایتیست و...) زیاد بهره برده است، از میان

آرایه‌های بدیعی به جناس و سجع بیشتر پرداخته «و از قبل قتل آن مسلمان ثوابی شگرف طمع

می‌داشت آن قصد فصد ورید آن قوم را سببی بود و آن حیف حتف تمام جماعت را داعیه.»

(ج ۱، ص ۶۷، س ۱۲-۱۴)

از میان صورتهای بیانی کنایه را بیشتر مورد توجه قرار داده است.

جهانگشای جوینی اقیانوسی است که نه کرانه‌های آن پیداست، و نه اعماقش. و مشحون به انواع

صید می‌باشد و هر صیادی به اندازه‌ی دام سعی و تلاش خود از آن بهره می‌گیرد؛ این حقیر که در ساحل

این دریای پر خطر دست به صید برده‌ام، صیدی چند از ویژگیهای سبکی و بلاغی آن، به دست آوردم،

که برای رعایت اختصار به همین چند مورد فوق بسنده کردم.

صور بیانی از دیدگاه صاحب‌نظران

البته در مقدمه باید گفت، که متقدمین و متأخرین در تعداد صورتهای بیانی اختلاف نظر دارند؛
متقدمین صور بیانی را بر چهار نوع: تشبیه، استعاره، مجاز و کنایه می‌دانند.

اما بعضی از محققین متأخر تحت تأثیر صاحب‌نظران ملل دیگر مباحثی همچون سمبل و اسطوره و
... را بر صور بیانی متقدمین افزوده‌اند: «امروزه بر ابواب فوق مطالب دیگری هم در حوزه‌ی علم بیان
قرار گرفته است:

سمبل: واژه‌ای که هم به معنای اصلی خود دلالت دارد و هم بر سلسله‌یی از معانی مرتبط و نزدیک به
هم.

اسطوره: کلامی که در زمانهای قدیم بر معنای ما وضع له فهمیده می‌شد. اما امروزه در معنای اصلی
فهمیده نمی‌شود...»^۷

چون اساس کار این پایان‌نامه بر همان عناصر بیانی پذیرفته شده‌ی متقدمین: (تشبیه، استعاره، مجاز و
کنایه) می‌باشد؛ پس جزئیات و اعتبارات هر یک از آنها بر پایه‌ی کتاب معالم البلاغه محمد خلیل رجایی
تعیین و تبیین گردیده است.

اما چرا به این موضوع پرداختیم؟ درست است که جهانگشا اثر تاریخی است، اما اساتید و صاحب‌نظران
ادبیات، به آن از بعد دیگری که همان ادبی بودنش باشد، می‌نگرند و آن را اثری کاملاً ادبی می‌دانند که
باید از این رهگذر هم مورد نقد و بررسی قرار گیرد.

لذا بنده براساس وظیفه‌ی ادبی خود صور بیانی جلد اول جهانگشا را برگزیدم و همان طور که در
پیش‌گفتار آمد، هدفم از این کار جمع‌آوری و بررسی صور بیانی به صورت کاری مستقل می‌باشد. تا در
وهله اول خودم به بهره‌کافی برسم و بعد شاید مورد استفاده کسانی قرار گیرد که می‌خواهند جهانگشا
بخوانند مخصوصاً دانشجویان عزیز ادبیات و فارسی و...